

Оксана ГАЛЬКО
Київ

КАЛЕНДАРНІ РІЗДВЯНІ ОБРЯДИ БОЙКІВ КАРПАТ наприкінці XIX – в першій половині XX століття

Святково-обрядова культура посідає значне місце в житті бойківської родини. Її повсякденне життя тісно пов'язане з традиціями, обрядами, які є основою духовності українців Бойківщини. Свята бойківської сім'ї є синкретизмом свят народного річного календаря та релігійних святкувань.

Розпочинається зимовий цикл календарно-обрядової культури родини з великого християнського свята Введення, яке в Західній Україні ще називають “полазником”. На Старосамбірщині в кінці XIX ст. напередодні Введення бойки дотримувалися вірувань, які мали б сприяти оздоровленню людей, підвищенню плідності худоби. Жінки у вечір перед святом йшли в таке місце, де перехрещуються три джерела (три води разом сходяться), зачерпували там три рази воду і промовляли: “На порятунок людям і худобі”. Цю непочату воду виливають над полум'ям в іншій полумисок, замовляючи її: “На морі, на горі, на білім камені стоїть свята церковця. В тій церкві стоїть золотий престіл, на тім престолі золотий стільчик, на тім стільчику сиділа Божа Мати. Взяла (вона) золоту щіточку і золоте прядиво чесала. Як тоте паздир'я відскакує, розтрясується, так жеби тоті погані уроки і все погане відпадало і розтрясувалося”. Так проказували три рази і дмухали на воду. Після цього читали три рази “Отче наш” і три рази “Богородице Діво”¹.

Свято “полазника”, очевидно, збереглося з дохристиянських часів. За народними повір'ями людська доля Ойра ходить в цей день по хагах, приймаючи подобу тварини – вівці-кози, вола, коня². Через те на Бойківщині, Північній Волині, а також в окремих районах Білорусі побутував звичай вводити в хату вола чи вівцю – символи добробуту родини, від фізичного стану яких буде залежати подальше багатство чи бідність родини. Згодом, роль полазника перейшла до людей. Полазником мав бути молодий, багатий, одружений господар, в обов'язки якого входило заходити з самого ранку в сусідні хати, бажати господарям та їх дітям щастя і здоров'я³. Інколи на роль полазника запрошували жида. Але це явище не було типовим. В будь-якому разі, полазником не могли бути жінки: їм в цей день взагалі заборонялося виходити з дому, бо, коли вони зайдуть в якусь хату, її господарів переслідуватимуть невдачі цілий рік⁴.

Чи не найбагатшим за ритуалами і символікою родинним святом у бойків є Святий Вечір і Різдво. На перший Святий Вечір, який на Сколівщині називають дідовим, вся родина, крім дуже маленьких дітей, постить цілий день до першої зорі, аж поки не нап'ються свяченої води⁵.

На Святий вечір кожен член сім'ї мав свої обов'язки: батько з дітьми прикрашав покуття. Покуття – місце під образами, вважалось вівтарем прашурів, на це місце ставиться необмолочений сніп вівса-гривача, обов'язаний перевеслом, який на території Західної України, і на Бойківщині, зокрема, називають “дідухом” або “королем”. Господар тут виступав своєрідним духівником, автором і виконавцем містерії, його діти – послухниками⁶. Коли вносили дідух, з порога віншували:

Дай, Боже, щасливий Святий Вечір.
Домашні відповідають: Дай Боже!
Тоді чоловіка, який приніс дідух, питають: Що несете?
Їм відповідають: Срібло і золото!
– А важке? – Як олово!⁷

На столі розкладають сіно або солону, зверху їх накривають білим обрусом – скатертиною. У чотирьох кутах стола кладуть чотири зубці часнику, який є, одночасно, символом здоров'я (бойківська приповідка говорить: “Аби с був здоровий, як зубець часнику”) і оберегом від всілякої нечисті. Ніжки столу обв'язують ланцюгом – щоб родина “трималася купи”⁸. Звичай ставити на покутті дідуха на території Бойківщини зберігся до кінця XX ст.

В українців Бойківщини побутує повір'я, що сила всякої нечисті, особливо, відьми-босоркані активізуються перед Різдвом, тобто, на Святий Вечір. В цей час вони можуть нашкодити і людям, і худобі. Щоб запобігти цьому, на Сколівщині і Воловеччині господар брав освячений мак-відюк, тричі обходив своє господарство, обсівав його маком, примовляючи при цьому: “Абисте мені, злі люди, зло вчинили тоді, коли визбираєте це зерня”⁹. Поки відьма не визбирає всього маку, вона не підступить до господи.

Власне, на Святий Вечір господині займалися замовлянням води, солі та інших предметів, для збільшення молока в худоби. В кінці XIX ст. в високогірних селах Лікоть і Дидьова існував звичай замовляння якості і кількості

молока. Для цього набирали в корець води, виходили на двір і замовляли її: “Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий (3 рази). Добрий вечір, зірниці-дівиці, є вас три сестриці: одна – вечірня, друга – північна, третя – світова. Спустіть манку, густу сметанку, силу молока, жовте масло, білий сир”. Після того господиня проказувала “Отче наш”, “Богородице Діво” і давала заговорену воду випити коровам¹⁰.

Перед тим, як родина сідала вечеряти, господар повинен нагодувати худобу. Він брав хліб, часник, сіль, набирив по ложці кожної страви у миску і йшов до стайні. Худоба в цей час має бути доглянута, стайні вчищені, бо в ніч на Різдво відкривається небо, худоба дістає здатність говорити людською мовою і може поскаржитися Господу на погане ставлення до неї її господаря¹¹. Звичай годувати худобу ритуальними стравами перед вечерею зберігся до середини ХХ ст.

На Дідів Вечір переважно готувалося 12 пісних страв. Але можливі локальні відмінності: в селі Волосянка Великоберезнянського району подавали 9 страв¹². Серед них обов’язковими є кутя і відвар з “сушки” – сушених яблук, груш, слив. Приготування куті на Бойківщині, як і в цілому в Західній Україні, відбувається з дещо інших складових, ніж на Лівобережжі. Основу куті становить відварена пшениця, до якої додають мак, горіхи, мед (в сучасному варіанті за браком меду додають цукор). Серед всіх ритуальних страв, приготованих з зерна, кутя є “найживучішою”. Ритуальне вживання цієї ритуальної страви в особливий день, в якому програмувався весь рік, мало забезпечити хороший урожай, добрий приплід у худоби і продовження роду¹³. Крім цього подавали вареники з капустою і грибами, в середину одного з них заліплюють копійку: хто її знайде, буде багатим протягом цілого року¹⁴; квасоллю з часником, рибу, гриби, горох, голубці з тертої картоплі, червоний борщ з вушками – маленькими варениками з грибами або грибно юшку. Перед вечерею вся родина ставала навколішки перед образами, молилася, далі найстарший представник чоловічої статі запалював свічку і родина починала вечеряти.

На вечерю обов’язково відчиняли вікно і вголос запрошували померлих предків, яких в цей день Господь відпускав на землю, а також все живе. Крім цього, як пережиток тотемічних вірувань, на Турківщині і Старосамбірщині в кінці ХІХ ст., в селах Сколівщини в 20 – 30-х роках ХХ ст. побутував звичай запрошувати на вечерю вовка чи ведмедя. Запрошенням господарі мають задобрити цих тварин, щоб вони потім не розривали їм худобу і не нападали на людей протягом року: “Вовче, Вовче, ходи до нас вечеряти з оброку, а якщо не прийдеш до оброку, би с не йшов до моєї худобини, або до челядини до року”¹⁵. Подібні ритуали запрошувати звірів, чарівників, градівників проводилися і гуцулами, але на Бойківщині ці запрошення відбувалися осібно і для вовка, і для чорнокнижника, і для стихійних лих. Кожне з них супроводжувалося обрядодіями, примовляннями, заклинаннями, призначуваними лише для того чи іншого персонажа. В гуцулів всі вони об’єднані в один ритуал.

На Старосамбірщині в кінці ХІХ ст. на Святий Вечір із свяченої води і житньої муки газдиня місила тісто, робила з нього хрестики і прикріплювала їх на стінах в середині хати, на дверях знадвору, на підвіконниках, на дверях комори і стаєнь. Із залишків тіста вона пекла недопечену паляницю. Газда брав цей недопечений хліб і давав по шматочку кожному з членів родини, який вони повинні з’їсти перед порогом хати, нічого не говорячи¹⁶. В селах Лікоть і Дидьова господар ділив його з худобою: він йшов з хлібом до стайні, давав по шматочку хліба худобі, промовляючи: “Пан Біг всюди – на небі, на землі і в моїй стайні”¹⁷.

Не забували на Святий Вечір про Господніх слуг – ангелів, щоб запросити їх на вечерю, на Стрийщині та Сколівщині господар брав трохи куті і підкидав її вгору, так, щоб вона прилипла до стелі¹⁸. На Старосамбірщині для них господар приносив до хати сіно і соломку, розкидав її по підлозі. Коли розкине – приходять ангели, коли ж скаже газдині: “Дай, Боже, здоров’я” – вони йдуть геть¹⁹.

По закінченні вечері всі страви залишали на столі, ложки або залишали, або збирали і затикали за перевесло Дідуха. Всі ці приготування залишалися для душ предків, які приходять в ночі на гостину, адже Свята Вечеря є спільною для всього роду, включаючи душі померлих чи безвісти загиблих.

Різдвяну ніч, вважають християни, потрібно провести в церкві, в молитвах – все, чого б не попросили в цю ніч у Господа Бога, повинно здійснитися. З самого ранку на Різдво в церкві правиться Служба Божа, на якій повинні бути присутні всі віруючі люди. Дівчата перед дверима церкви кидають барвінок – якщо хлопець стане на нього, то одружиться з тією, що барвінок кидала²⁰.

Повсюди в Західній Україні в церквах греко-католицької та римо-католицької конфесій стоять яскині чи вертепи – невеличкі художні зображення народження Христа в яслах та поклоніння йому пастухів.

Весь день на Різдво ходили колядники – представники з церковного хору, просвіт. Чоловіки і жінки ходили колядувати окремо, так само – дівчата і хлопці. Хоча в окремих селах Бойківщини – с.Люта Великоберезнянського району жінкам забороняли колядувати, бо “кури перестануть нестися”²¹. Спочатку (після Святої Вечері) колядували легіні, які повинні були найближчим часом одружитися, потім чоловіки. Колядували і діти. За коляди і вінчування вони одержували всякі ласощі, пізніше – гроші. В 30 – 40-х роках ХХ ст. колядували християнські коляди: “Нова радість стала”, “Небо і земля”, “Бог Предвічний”, “Во Вифлеємі..”, “Бог ся раждає..”, “Тиха ніч” та інші:

Ци спиш, ци чуєш, ци дома посуєш,
Встань д’горі – Божа радість на дворі.
Бо до тя прийшли річні гостинці,
Пісні співати і колядувати,
А, які пісні – заздорвні...²²

Колядували кожному члену родини окремо – газді, газдині:

Стоят столове самі стелені – на сись день, гей, та на сись день,
 Тай на Різдво Христове.
 За ними сидят самі газдове – на сись день, гей, на сись день,
 Тай на Різдво Христове.
 Ой, они сидят тай гроші лічат – на сись день, гей, на сись день,
 Тай на Різдво Христове.
 Ой, гроші лічат тай нам позичат – на сись день, гей, на сись день,
 Тай на Різдво Христове.
 Дай, Боже, щастя, здоровля – на сись день, гей, на сись день,
 Тай на Різдво Христове.
 Ой, з милим Богом тай із сим домом – на сись день, гей, на сись день,
 Тай на Різдво Христове.
 Дай же ти, Боже, щастя, здоровля – на сись день, гей, на сись день,
 Тай на Різдво Христове²³.

На Різдво ходили переряджені люди, які виконували різні театральні дійства, відтворюючи епоху панування Ірода. Такі сцени називалися вертепами²⁴, а в закарпатських бойків – “бетлегемом”²⁵. Головними їх учасниками були три царі, Ірод, ангел, чорт, смерть, козаки (опришки), жид і жидівка. Дослідник угро-руського театру Е.Недзельський зазначив, що в процесі розвитку вертепу побутове театральне дійство об’єдналося з релігійною виставою, а згодом витіснило з неї її первісний зміст²⁶. На Бойківщині вистава-містерія, яка в окремих сценках відтворювала народження Христа, приношення дарів трьома царями, переслідування Іродом Христа, втеча Богоматері з Христом і Св. Йосипом до Єгипту, існувала паралельно із вертепом ряджених, що розігрували соціально-побутові дійства. Переряджені ходили по селу, “чорти” заходили в хати і шкодили там, жиди залицялися до представниць жіночої статі, обмазували їх сажою, намагалися поцілувати. В цілому, вертепи, які мають дуже давнє походження, чимось нагадують бойківські “посижіня біля мерця” своїм фіглярством та буфонадами, які мали дві мети: 1) навчати, ознайомлювати, просвітлювати; 2) веселити, розігрувати, глузувати і шкодити. В такий своєрідний спосіб театральні-ігрові видовища об’єднували дві, здавалося б, непеєднувані речі – народження і смерть.

На Святий Вечір або на Різдво пекли керечун (локальні назви – гуски, крачун, гериджан, василь). Окремі науковці зазначають, що керечуном в дохристиянські часи на Русі вважали божество сонця. В літописах збереглися згадки про те, що керечуном в давнину називали 24 грудня – день сонцестояння²⁷. На його честь випікали круглий обрядовий хліб, що символізував сонце. Керечун – хліб в селах Бігтя і Гнила на Турківщині заміняли або доповнювали вівсяним печивом “біганками”.

Керечун, окрім вшановування давніх пережитків і традицій, мав функції оберегу та носія цінної інформації про якість майбутнього врожаю, приплоду худоби, здоров’я членів родини. Обряди, які виконувалися з керечуном, мали на Бойківщині свої локальні особливості. На Сколівщині господар обв’язував керечун прядивом, брав коновку, в яку доливав свяченої води і освячував його. З коновкою і керечуном-хлібом він обходив три рази подвір’я, кропив тією водою, промовляючи: “Водице-світлице, як очищаєш береги і луки, очисти моє поле, царинку, мою челядинку”²⁸. Подібний звичай В.Шухевич зафіксував у гуцулів. Там господар брав у руки веретено і сокиру, хліб ставив на плече і так три рази обходив господу²⁹. Цей хліб, який в описі обряду не мав назви, виконував всі функції керечуна з тією особливістю, що в гуцулів це перша, спечена в той вечір хлібина, а в бойків – це спеціально виготовлений ритуальний хліб. Очищення водою і захист освяченим хлібом слугували також для оберегу від злих сил. Гуцули з керечуном закликали на Святу Вечерю стихійні природні явища – “тучі, бурю і грім”, щоби потім, примовляннями і замиканням воріт і дверей знешкодити їх для свого обійстя.

Існував також і обряд “котити керечун”. Господар чи господиня несли керечун до потоку, в Прикарпатській частині Бойківщини туди крім нього несли 2 – 3 необмолочені вівсяні снопи, окроплювали керечун водою і вносили в хату³⁰. Там господар пускав керечун котитися від порогу до столу: якщо керечун падав верхом – в господі всі будуть здорові і господарство вестиметься, якщо низом – на неврожай і покійника³¹. В коновку з водою, принесеною з потоку, кидали гроші, згодом в ній вмивалася вся родина, щоб бути здоровими і багатими. Гроші з коновки забирав наймолодший, або той, хто останній вмивався³². Все це робили з самого ранку. Після вмивання родина ставала до молитви. Потім господар вводив до хати полазника – вола (на Різдво припадає другий полазник), якого пригощали залишками вечері³³. Звичаї “купати керечун” та водити другого полазника, які побутували в кінці XIX – початку XX ст. перестали існувати в бойківських селах в середині XX ст.

Різдвяні свята по всій Україні є найбільш “родинними”. На Святий Вечір діти з своїми сім’ями (якщо вони живуть окремо) сходяться в батьківську хату, спільно вшановують своїх предків, символічне уособлення яких – дідух стоїть на покуті протягом всіх зимових свят.

Святий Вечір має характер суспільно-релігійного дійства: тут синкретизуються давні світоглядні уявлення українців і загальні релігійні ідеали, а також чисто господарські настанови. Але, самим головним є той факт, що він є своєрідним символом єднання роду: боячись позбавлення Божого благословення, втрати на майбутнє родинного

зв'язку кожна сім'я намагається зібратися разом. Це свято увібрало в себе найосновніші культу, яких дотримується кожна українська родина: культ сонця, води, урожаю і, саме головне, максимальне об'єднання з родом засобом вшанування культу предків, запрошенням їх на Вечерю.

Зимовий цикл обрядів, яких дотримувалася бойківська родина, зберігся з локальними варіаціями до кінця ХХ ст. Відійшли в минуле традиції заводити в хату полазника-тварину – вівцю, вола, барана. Локально зберігся звичай ставити на покуті дідух. Спростилася ритуальна обрядовість Святого Вечора. Натомість, відродилася давня традиція ходити з вертепами, ставити новорічні містерії, колядувати, щедрувати.

Цикл Різдвяних обрядів, звичаїв і традицій, є одним з найважливіших в календарній обрядовості бойківської родини, і виступає символом єднання цілого роду.

¹Зубрицький М. Народній календар (звичаї і повірки) // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. 3. – С.50 – 51.

²Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К., 1994. – Кн. 1. – С.133.

³Бойківщина // За ред Ю. Гошка. – К., 1983. – С.215.

⁴Зап. автор від Фітея Богдана 1930 р.н (м.Сколе Львівської області).

⁵Зубрицький М. Вказ. праця. – С.39.

⁶Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. – К., 1994. – С.64.

⁷Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України ім. Максима Рильського (далі – фонди ІМФЕ). – Ф.14-3. – Од.зб. 429. – Арк.134.

⁸Бойківщина. – С.214; Schnaider J. Z życia gorali nadlornickich // Lud. – 1912. – Т. 18. – S. 200, 209 – 210.

⁹Архів Інституту Народознавства НАН України (далі – архів ІН НАН України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од.зб. 226. – Арк.30.

¹⁰Кузів І. Жите-буте, звичаї і обичаї гірського народу // Зоря. – 1889. – Т. 15 – 21. – С.237.

¹¹Українське народознавство. – Львів, 1997. – С.130.

¹²Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од.зб. 222. – Арк.41.

¹³Гримич М.Трициційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С.61.

¹⁴Зап. автор від Іванів Марії 1958 р.н. (с. Нижне Синьовидне Сколівського району Львівської області).

¹⁵Зубрицький М. Вказ. праця. – С.53.

¹⁶Там само. – С.39.

¹⁷Кузів І. Вказ. праця. – С.351.

¹⁸Зап. автор від Суслиця Василя 1950 р.н. (с. Гребенів Сколівського району Львівської області).

¹⁹Зубрицький М. Вказ. праця. – С.55.

²⁰Там само. – С. 57.

²¹Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп.2. – Од.зб.317. – Арк.71.

²²Архів ІН НАН України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.317. – Арк.59.

²³Фонди ІМФЕ. – Ф.14-3. – Од.зб.429. – Арк.137.

²⁴Там само. – Ф. 29-3. – Од.зб.219. – Арк.3.

²⁵Там само. – Ф. 14-5. – Од.зб.49. – Арк.116.

²⁶Там само. – Арк.116.

²⁷Тиндюк М. Село Тухолька в стрийських горах // Временник института Ставропигийского. – Львов, 1892. – С.151.

²⁸Архів ІН НАНУ. – Ф.1. – Оп.2. – Од.зб.227. – Арк.12.

²⁹Шухевич В. Гуцульщина. – Верховина, 1999. – Т. 4. – С.16.

³⁰Гонтар Т.О. Народне харчування українців Карпат. – К., 1979. – С.98.

³¹Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од.зб.227 – Арк.13.

³²Там само. – Арк.54.

³³Кузів І. Вказ. праця. – С.351.